

Kövecses Zoltán

Testesültség (*embodiment*) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés¹²

Absztrakt: A tanulmány arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogyan tesszük világunkat és a nyelvet a magunk számára értelmezhetővé. A kérdést a kognitív nyelvészet szemszögéből válaszoljuk meg, amely szerint a világ és a nyelv értelmezésében és értelmezhetővé tételében a képi sémáknak elsődleges szerepük van. A képi sémák szerepét elsősorban a metaforákon vizsgáljuk meg, és azt kérdezzük, hogy a képi sémákra épülő metaforák univerzálisak-e vagy sem. Ennek a kérdésnek jelentős szerepe van annak eldöntésében, hogy a világról alkotott metaforikus tudásunk univerzális-e vagy kultúraspecifikus.

Kulcsszavak: képi séma, metafora, univerzalitás, kultúraspecifikusság, kontextus, metaforikus konceptualizáció

1 A dolgozatban nagymértékben támaszkodom *Language, Mind, and Culture* (Kövecses 2006) című könyvemre, valamint Benczes Rékával közösen írt *Kognitív nyelvészet* (Kövecses és Benczes 2010) című munkánkra.

2 Köszönettel tartozom Benczes Rékának és Szelid Veronikának a tanulmány megírásában nyújtott segítségéért.

Bevezetés

A testesültség (*embodiment*), vagy ahogy talán kifejezőbb lenne, a testalapúság, a kognitív nyelvészet meghatározó gondolata. Röviden megfogalmazva, a testesültség azt jelenti, hogy a jelentésalkotás folyamatában a testi-perceptuális tapasztalataink segítségével tesszük nemcsak a nyelvet, hanem egész világunkat a magunk számára értelmezhetővé. A gondolatot, amelynek hosszú filozófiai előzménye van, a kognitív nyelvészetben először Mark Johnson és George Lakoff fejtette ki (Lakoff és Johnson 1980, 1999; Johnson 1987; Lakoff 1987). A jelentésalkotásban mindketten nagy szerepet szánnak az ún. képi sémáknak, melyek ismétlődő szenzori-motorikus tapasztalatainkból jönnek létre. Tipikus képi sémák a tartály, a mozgás, az erő, a rész–egész, a kapcsolat, a hő (hideg–meleg) stb. Ezek az agyban analóg módon jelen lévő sémák, amelyek valószínűleg már az egyes nyelvek elsajátítása előtt, vagy akár prekonceptuálisan is léteznek. A tárgyakat és eseményeket rajtuk keresztül értelmezzük, és így válnak „értelmessé” tapasztalataink. Például egy ház tartály és egész, melynek részei vannak.

A testesültség a kognitív nyelvészet egyik olyan kulcsfogalma, amely világosan megkülönbözteti a kognitív nyelvészet jelentésről alkotott felfogását más kognitív irányzatok és persze minden nem kognitív irányzat, jelentésfelfogásától. A jelentés kialakulásában, létrehozásában, abban, hogy valami értelmezhetővé válik, az emberi test kitüntetett szerepet játszik. Ebből a szempontból különösen fontos szerepet játszanak a fent említett képi sémák, amelyek legalapvetőbb fizikai tapasztalatainkból alakulnak ki, és nélkülözhetetlen elemei a körülöttünk lévő világ megértésének. A kategorizációs folyamat során megállapítjuk a kategorizálandó entitás strukturális jellemzőit, vagyis körvonalait, felületét, súlyát, vízszintes vagy függőleges kiterjedését, stb. Ha az entitással kapcsolatos tapasztalataink többször ismétlődnek, kialakul bennünk egy sematikus struktúra az adott entitásról. Ezt nevezzük képi sémának. Johnson (1987: xix) definíciója szerint a képi séma „érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő, dinamikus mintája, amely koherenciát biztosít tapasztalatainknak”. A képi sémák, ahogyan nevük is mutatja, két lényeges tulajdonsággal rendelkeznek: 1. képiek (a „képi” legtágabb értelmében), és nem propozicionálisak (vagyis nem a kijelentések vagy kifejezések jelentésével kapcsolatosak); 2. sematikusak és elvontak, vagyis nem rendelkeznek részletes (vizuális vagy kinesztetikus) struktúrával.

Gyakori képi sémák

Az alábbi táblázatban a leggyakrabban előforduló képi sémák láthatók (Johnson 1987 alapján). A táblázat félkövér betűtípussal mutatja azokat a sémákat, amelyeket kissé részletesebben is tárgyalok: először a leggyakoribb *perceptuális* képi sémákat mutatom be Lakoff (1987) munkája nyomán, majd rátérek a *kinesztetikus* képi sémákra Talmy (1988) kutatásai alapján.

1. ábra. A leggyakrabban előforduló képi sémák (abc rendben)

akadály	centrum–periféria	dolog
egyensúly	egyesülés	elől–hátsó
erő–ellenő	felület	folyamat
illesztés	ismétlődés	kapcsolat
kényszer	képesség	kiindulópont–út–cél
kontaktus	korlátozás megszüntetése	közel–távol
megszámlálható– megszámlálhatatlan	összegyűjtés–gyűjtemény	rávétítés
rész–egész	skála	szétválás
tartály	tele–üres	vonzás

A képi sémák magukban foglalják a világról alkotott tudásunk jelentős hányadát. Tapasztalatainkat nélkülük nagyon nehezen tudnánk értelmezni. A képi sémák ezen funkciója választ adhat a nyelvi kifejezésekkel és szimbólumokkal kapcsolatos egyik legalapvetőbb kérdésre: miként lesz a szimbólumoknak (a nyelvi kifejezéseknek) jelentésük (Hernád 1993 [1992])? Az objektivista szemantika szerint a jelentés az utalásban vagy referenciában keresendő, vagyis abban, ahogyan egy adott nyelvi kifejezés a világ egy adott entitására vagy az entitások egy halmazára vonatkozik (Lakoff 1987). Az utalással vagy referenciával kapcsolatban legalább két elmélet létezik (mind laikus, mind szakértői megközelítésben). Az egyik elmélet szerint a kifejezések azért utalhatnak vagy vonatkozhatnak a világban lévő entitásokra, mert a kifejezések értelmét (jelentését) alkotó szemantikai tulajdonságok igazak az entitások egy halmazára. A másik megközelítés szerint az utalás (referencia) azáltal jön létre, hogy létezik egy tisztán konvención alapuló kapcsolat egy kifejezés és egy entitás között (Lakoff 1987). A képi sémák azonban radikálisan új megoldást kínálnak arra a kérdésre, hogy a szimbólumok, beleértve a nyelvi kifejezéseket, miként válnak értelmezhetővé.

Perceptuális képi sémák

Először Lakoff (1987) nyomán sorra veszem azokat a fizikai tapasztalatokat, amelyek képi sémák kialakulásához vezethetnek. Utána megvizsgálom a képi sémák strukturális jellemzőit, majd körvonalazom a séma felépítését, belső logikáját. Végül rátérek azokra a fogalmi metaforákra, amelyek az adott képi sémára vezethetők vissza.

Johnson és Lakoff észrevette, hogy a képi sémák nemcsak konkrét, fizikai, perceptuális tapasztalataink értelmezésében játszanak szerepet (mint például abban a kifejezésben, hogy valaki „bent van a házban”), hanem például olyan absztrakt fogalmak megalkotásában is, mint a *baj* vagy a *düh*. Azt is mondhatjuk, hogy „bajban vagyok” vagy „dühbe

gurult”. Tehát, még szélesebben, Johnson és Lakoff arra jutott, hogy az állapotokat (mint a baj vagy a düh) fogalmilag és nyelvileg többnyire a *tartályban* levéssel ragadjuk meg. Ezt a két fogalom közti kapcsolatot elnevezték az állapotok tartályok (vagy az állapot mint tartály) fogalmi metaforának. Fogalmi rendszerünkben több száz, esetleg több ezer ilyen fogalmi metafora található (lásd még például az *intenzitás hő*, a *cselekvés mozgás*). Ezek az alap- vagy elsődleges metaforák (lásd Grady 1997a, b) bizonyos alapvető korrelációkra épülnek egy absztrakt és egy szenzori-motoros fogalom között (az állapotok sokszor egy behatárolt térhez kötődnek, az intenzitás sokszor a testhőmérséklet növekedésével jár, a cselekvés sokszor helyváltoztató mozgást tételez fel stb.).

Ezek az alapvető tapasztalati korrelációk és a rájuk épülő elsődleges fogalmi metaforák a metaforahasználat kontextusának részét alkotják (lásd Kövecses 2015). Amikor valaki azt mondja, hogy „bajban vagyok,” akkor a metaforikus kijelentés mögött ott van az állapotok mint tartályok fogalmi metafora, melyet egy testi tapasztalat motivál. Ez az újra és újra ismétlődő tapasztalati korreláció (melyet nem tudunk *nem* megtapasztalni) része annak a kontextusnak, amelyben a „bajban vagyok” kifejezést vagy mondatot használni lehet, és amely mindenki számára értelmezhetővé teszi a metaforikus kifejezést. Vagyis fel fogásomban az *embodiment*, a testesültség vagy testalapúság a kontextus része. Minderről a *Where Metaphors Come From* című könyvemben írok részletesebben (Kövecses 2015).

A tartály séma

Bár számos olyan fizikai tapasztalatunk van, amely motiválhatja a séma létrejöttét, kialakulása alapvetően két fő tapasztalatra vezethető vissza. Először is, a testünk egy tartály, amely szerveket és testnedveket tartalmaz. Másodsor nemcsak a testünk funkcionál tartályként, hanem a közvetlen környezetünk is – a szoba, a ház, az épület vagy a város. A *tartály* képi séma három strukturális elemből áll, éspedig: a *belső tér*, a *határvonal* és a *külső tér*. A séma felépítését a következőképpen határozhatjuk meg: minden a tartályon belül, vagy azon kívül helyezkedik el. Továbbá, ha A tartalmazza B-t, és B tartalmazza C-t, akkor biztosra vehetjük, hogy A tartalmazza C-t – vagyis a *tartály* séma bizonyos logikai következtetés alapjául is szolgál.

Mint már említettem, számos fogalmi metaforánk vezethető vissza a *tartály* sémára, többek között a generikus szintű *az állapottartály* metafora (pl. *bajban van*, *házasságban él*, *álomba zuhan*, *kilábal* a betegségből, *szerelembe esik* stb.).

A rész-egész séma

A *rész-egész* képi séma kialakulásához az az alapvető tapasztalásunk vezetett, hogy mi magunk különféle (test)részekből álló egész vagyunk. A séma az alábbi strukturális elemekből áll: *rész*, *egész* és a részek közötti vagy a rész és az egész közötti *konfiguráció*. A séma felépítésének olyan aszimmetrikus kapcsolat az alapja, amelyben ha A B-nek része, akkor B nem része A-nak. Például az ujjunk a kezünk része, de a kezünk nem része az ujjunknak. Ha az egész létezik, akkor az egészet alkotó részek is léteznek – a részek azonban egy adott konfigurációban helyezkednek el. A részek elhelyezkedésének meg kell egyeznie az egész elhelyezkedésével. Végül, ha a részek sérülnek, akkor az egész is sérül.

Ez a séma is alapjául szolgál számos metaforának. A tökéletes szerelmi kapcsolatot olyan egészként konceptualizáljuk, amelynek részei a szerelmesek. A két szerelmes kiegészíti egymást, és így alkot teljes egészet. Azt mondjuk például, hogy „te vagy a *másik felem*” vagy „tökéletesen *kiegészítjük* egymást”. Vagyis *a szerelem két egymást kiegészítő rész egysége* (lásd Kövecses 1988).

A kapcsolat séma

A *kapcsolat* séma számos módon vezethető vissza fizikai tapasztalatokra. A legalapvetőbb a köldökzsinór, de a séma kialakulását motiválhatja az is, ahogyan megkapaszkodunk valamiben, vagy ahogyan két tárgyat összekötünk, összekapcsolunk. A séma a következő strukturális elemekből áll: két *entitás*, amely összekapcsolódik egymással, és logikája a szimmetriára épül. Ez annyit jelent, hogy ha A kapcsolódik B-hez, akkor B is kapcsolódik A-hoz. Továbbá, ha A kapcsolódik B-hez, akkor B egyben korlátozza is A-t.

A *kapcsolat* séma számos fogalmi metafora alapja: az emberek közötti személyes kontaktusokat például *kapcsolatnak* nevezzük. Az olyan szavaink, mint érzelmi *függés* vagy *kötődés* valakihez szintén metaforikusak, eredetük szintén a *kapcsolat* sémára vezethető vissza.

A centrum–periféria séma

Testünket középpontból és perifériából álló entitásként konceptualizáljuk: például a törzset fontosabbnak tartjuk a végtagoknál. A séma a következő strukturális elemekből áll: *entitás*, *centrum* és *periféria*. A séma aszimmetriára épül: noha a periféria a középponttól függ, a középpont nem függ a perifériától.

Igen sok fogalmi metafora vezethető vissza a *centrum–periféria* sémára. A kategóriák felépítése is ezt a sémát követi, például amikor azt állítjuk, hogy a kevésbé prototipikus kategóriatagok egy prototípus köré szerveződnek. A poliszemiát is ennek a sémának a segítségével lehet megragadni, ahol az alapjelentés metonimikus és metaforikus kiterjesztései adják a szó megannyi, közös jelentéselemekből álló jelentését. A *centrum–periféria* séma, illetve ebből adódóan *a fontos középen van, és a nem fontos a szélen van* fogalmi metafora húzódik meg az olyan kifejezés háttérében is, mint *központi kérdés*.

A kiindulópont–út–cél séma

A kiindulópont–út–cél séma is alapvető fizikai tapasztalatra épül: amikor mozgásban vagyunk, mindig *valahonnan* tartunk *valahová*. A séma a következő strukturális elemekből áll: *kiindulópont*, *út*, (*vég*)*cél* és *irány*. A séma logikai szerkezete alig észrevehető, mivel annyira nyilvánvaló: ha A-ból szeretnénk eljutni B-be, akkor meg kell tennünk a két pont közötti távolságot, az út minden pontjának érintésével.

A sémára épülő fogalmi metaforák közül itt most csak egy példát említünk. Az életutazás fogalmi metafora (pl. *jó* vagy *rossz útra tért*) is ezt a sémát követi. Ennek a metaforának az egyik almetaforája – és leképezése – a *szándék úti cél* (pl. *eléri célját*), amely szintén tükrözi a séma felépítését. Komplex eseményeket (pl. élet, szerelem) igen gyakran

konceptualizálunk e séma segítségével, vagyis úgy, hogy egy eredeti állapotból (*kiindulópont*) kiindulva haladunk (*út*) a végső állapot (*cél*) felé.

A fogalmi rendszer felépítése

A konceptualizáció részül szolgáló képi sémák nagyban befolyásolják a gondolkodásról alkotott laikus elméletet (vagy elméleteket). Lakoff (1987) szerint a képi sémák strukturálják fogalmi rendszerünket. Ezt az elképzelést ő a „forma tériesítése” hipotézisének nevezi. A hipotézis maga arra utal, hogy fogalmi rendszerünk struktúráját (felépítését) testi tapasztalataink segítségével értelmezzük. Fogalmi rendszerünk működésének elemei közé tartozik a kategóriák, a keretek vagy a fogalmak hierarchikus elrendezése. Ezek mindegyikében jelentős szerepet játszanak a képi sémák. Lássunk erre néhány példát:

- *Kategóriák: tartályok*, amelyekben különféle elemek – a kategória tagjai – találhatóak.
- *Keretek: részekből álló egészek* – a keretek különböző elemekből állnak, amelyek a keret részét alkotják.
- *Fogalmak hierarchikus elrendeződése: rész-egész, fel-le*. A taxonómiák olyan részekből álló egészek, amelyekben a részek egymáshoz képest „vertikálisan” rendeződnek el.
- *Relációk: kapcsolat*. Relációk állnak fenn két kategória vagy a kategóriák egyes tagjai között, amelyeket kapcsolatok fűznek egymáshoz.
- *Kategóriák felépítése: centrum-periféria, kapcsolat*. A kategóriák tagjai közül egyesek a kategória középpontjában, mások a kategória perifériáján helyezkednek el. A tagokat különféle kapcsolatok fűzik egymáshoz.
- *Előtér-háttér elrendeződés: elől-hátul*. A fogalmi keretekre az előtér-háttér elrendezés jellemző. Amikor a keret egy elemére fókuszálunk, az kerül az előtérbe, míg a keret többi eleme a háttérben marad.

A fenti példák arra mutatnak rá, hogy fogalmi rendszerünk – így gondolkodásunk – igen nagy része olyan képi sémákra épül, amelyek a fizikai világgal folytatott egyszerű interakcióink sorozatából alakulnak ki. Más szóval, gondolkodásunk struktúrája (formája) jelentős részben „testesült” térbeli tapasztalatainkra nyúlik vissza. Következésképpen a *fogalmi tér fizikai tér* nem is igazán fogalmi metafora, hiszen valójában térbeli, fizikai tapasztalataink adják fogalmi rendszerünk struktúráját, mivel a térbeli, képi sémákból álló struktúrát rávetítjük a „fogalmi rendszerre”. E megközelítés alapján tehát egyértelművé válik, hogy gondolkodásunk nagyrészt térbeli, „testesült” tapasztalatainkon – azaz a testesültségen – alapul.

Ha ezek a megállapítások a fogalmi rendszerünket illetően helytállóak, akkor a testet és az elmét nem lehet egymástól szétválasztani. Az, amit elmének vagy gondolkodásnak (kogníciónak) nevezünk, testi tapasztalásokból nyert képi sémákra, illetve azok struktúrájára épül.

Erők és ellenerők az elmében – egy kinesztetikusi képi séma

Fogalmi rendszerünk természetesen nemcsak a *tartály*, a *rész-egész* vagy a *fel-le* képi sémákból áll. A gondolkodás laikus elmélete – ahogyan arra Talmy (1988) rámutat – igen sokat kölcsönöz az erődinamika erőkre és ellenerőkre alapozott képi sémáitól. Először megvizsgáljuk, milyen szerepet játszanak az erődinamika képi sémái az érzelmek konceptualizálásában (lásd Kövecses 2000), majd jelentőségüket elemezzük az erkölcs fogalmát illetően.

Érzelmek és erők

Talmy (1988) megfigyelte, hogy a nyelv számos aspektusa kiválóan leírható és megmagyarázható az általa *erődinamikának* nevezett jelenség segítségével, amelyről a következőket írja:

Az alapvető megkülönböztetés, amely nyelvünkben kódolva van, nem más, mint a két, erőt kifejtő entitás szerepének szétválasztása. Az egyik erő kifejtő entitás figyelmünk fókuszába kerül – az interakcióban pedig az a fő kérdés, hogy ez az entitás képes-e erejét érvényesíteni, vagy alulmarad. Ezzel párhuzamosan az ellentétes erőt kifejtő entitásnál arra figyelünk, milyen hatással van az előző erőre: vajon ellen tud-e állni neki, vagy sem. (Talmy 1988: 53).

A fenti idézetben elsőként említett erő kifejtő entitást Talmy Agonistának nevezi, míg a második erő kifejtő entitást Antagonistának. Lássuk, hogyan alkalmazható a Talmy-féle elképzelés az érzelmekre. Az érzelmek vázlatos laikus modellje szerint

- 1) valamilyen ok hatására létrejön egy érzelem egy személyben, és
- 2) az érzelem hatására a személyben létrejön valamilyen válaszreakció.

Lakoff (1993) az eseményeket egy átfogó metaforarendszer segítségével, az eseménystruktúra-metaforával értelmezi, melynek alapján az *okok erők*. Ha az 1)-ben lévő okot és a 2)-ben lévő érzelmet erőnek tekintjük, akkor az erődinamika naiv elképzelése alkalmazhatóvá válik az érzelem fogalmának megragadására (Kövecses 2000). Mind az 1)-ben, mind a 2)-ben az érzelem agonista az a személy, akiben az érzelem létrejön, vagyis aki megéli az érzelmet. Az érzelem antagonistája az 1)-ben az érzelmet okozó hatás, míg a 2)-ben maga az érzelem.

A modellnek köszönhetően világossá válik, hogy az érzelem fogalmi keret különböző komponenseit olyan erőkként konceptualizáljuk, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra. Az érzelem megélésekor a modell szerint két kölcsönhatás alakul ki: az érzelem oka és racionális énünk (a személy), illetve az érzelmi hatás és énünk között, amely még képes érzelmei felett uralkodni. Az utóbbi kölcsönhatás eredményeképpen – az érzelem prototipikus felfogása szerint – énünk végül elveszíti a kontrollt az érzelmei felett, és valamiféle reakcióra, cselekvésre kényszerül. A legtöbb érzelem-metafora hasonlóképpen – erők hatásaként és kölcsönhatásaként – jellemezhető. Arra a következtetésre juthatunk

tehát, hogy léteznie kell egy olyan általános metaforának, mint az érzelmi erő. A legtöbb érzelem-metafora ennek a generikus fogalmi metaforának a változata, és mindegyik más-más szerepet játszik az érzelem konceptualizációjában.

Erkölc és erő

Miután láttuk, milyen szerepet játszik az erődinamika az érzelem fogalmi tartományának megértésében, illetve struktúrájában, más fogalmi kereteket is érdemes megvizsgálni – például az erkölcsöt. Lakoff (1996) kognitív nyelvészeti megközelítésből igen részletesen foglalkozott az erkölcs fogalmával, és arra mutatott rá, hogy az erkölcs értelmezését illetően a legnagyobb befolyást az *erkölcsi erő* komplex metafora gyakorolja, amely az alábbi elemi metaforákból áll:

- *a jó cselekedet fent van*
- *a rossz cselekedet lent van*
- *a rossz cselekedet zuhanás*
- *a kísértés erő*
- *az erkölcsösség erő*

A metaforarendszer szerint az erkölcsösség fent van (pl. *magasztos* vagy *magasrendű*), míg az erkölcstelenség lent (pl. *aljas*, *alávaló*). Ha rosszat cselekszünk, akkor lezuhanunk (pl. *lezüllik*, *mélyre süllyed*). A kísértés olyan fizikai erő, amely énünkre hat, és vagy sikerül neki *ellenállni*, vagyis a kísértést *legyőzni*, vagy sem.

A forrástartományban olyan fizikai erőt találunk tehát, amelynek lényegi tulajdonsága a cselekvés (annak érdekében, hogy valamilyen hatást érjen el). Ez az erő egy olyan személyre (testre) hat, amelynek (akinek) lényegi tulajdonsága az inaktivitás (változatlan-ság), vagyis az, hogy továbbra is ugyanolyan maradjon, mint volt. Ennek megfelelően az erkölcs fogalmi keretében két erő hat egymásra: valamiféle gonosz erő (belső vagy külső kísértés) és az én (ego). Az ego tehát az Agonista, a kísértés pedig az Antagonista. A szituáció nagyon hasonló az érzelmi fizikai erő metaforáéhoz: két erő lép kölcsönhatásba egymással, az Ego (ugyanaz, mint az érzelem céltartományánál), illetve a Kísértés (az érzelem céltartományánál ez az Érzelem okának felel meg). A különbség a következményben rejlik: ha az Ego erkölcsös, akkor sikeresen ellenáll a kísértésnek. Az érzelmek esetében azonban a tipikus következmény az, hogy 1. az Ego valóban érzelmet érez, és 2. mivel nem tud ellenállni az érzelem erejének, valamilyen módon reagál.

A fenti elemzés megmutatja, hogy képi sémáink nemcsak perceptuális jellegűek lehetnek, hanem kinesztetikusak is. Mindkét típusú képi sémát felhasználjuk fogalmaink kialakítására és értelmezésére.

A metaforák testalapúsága: univerzalitás vagy nyelvspecifikusság?

A metafora kognitív nyelvészeti megközelítésmódja (Lakoff és Johnson 1980; Kövecses 2005a, Kövecses 2010 [2002]), amely „elsődleges metaforákat” használ (Grady 1997a, b; Lakoff és Johnson 1999), feltételezi, hogy az elsődleges metaforák testi tapasztalatok

korrelációján alapszanak, tehát ezek a metaforák testesültek (Lakoff és Johnson 1999). Mivel a testesültség, például a mennyiség és a szintmagasság (vertikalitás), a cél és a célpont, a hasonlóság és a közelség, a düh és a forróság stb. közötti összefüggés minden emberi lényre jellemző, a hozzájuk kapcsolódó elsődleges metaforák, legalábbis potenciálisan, egyetemesek. Ez a kutatási vonal elsősorban a metafora egyetemes, univerzális aspektusaira összpontosít.

Ezzel szemben a kognitív nyelvészet egy másik kutatási irányzata a metaforák közötti számos eltéréstől indul ki, és nagy hangsúlyt fektet arra, hogy megpróbáljon magyarázatot találni ezekre az eltérésekre. Számos fogalmi metafora vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam (Kövecses 2005b, 2015), hogy az eltérések elsősorban az eltérő kontextusból adódnak.

A fogalmi metaforák elmélete alapján tehát úgy tűnik, hogy a kutatás két irányra koncentrálhat: foglalkozhatunk elsősorban az univerzalitás kérdésével, vagy ellenkezőleg, kiindulhatunk a fogalmi metaforák közötti számos eltéréstől, vagyis a nyelvek/kultúrák között található variációból (lásd Kövecses 2005a, b, 2006; Kövecses és Benczes 2010). Az univerzalitás és a variáció okait figyelembe véve két kutatási vonal mentén haladhatunk:

- Testesültség → Egyetemesség/Univerzalitás
- Kontextus → Nyelvspecifikusság/Variáció

A *Metaphor in Culture* című könyvemben (Kövecses 2005b) igyekeztem összeilleszteni a két irányzatot. Elképzelésem lényege az volt, hogy két dolog gyakorol ránk egyidejű hatást, amikor bizonyos helyzetekben valamit metaforikusan konceptualizálunk: egyrészt a testesültségünk, másrészt a kontextus, amelyben metaforikusan konceptualizálunk valamit. Ezt a kétféle hatást „a koherencia kényszerének” neveztem, ami abból áll, hogy a metaforikusan fogalmat alkotó személy megpróbál egyszerre koherens lenni a testével (pontosabban a testi tapasztalatok összefüggéseivel) és a kontextussal is (pontosabban a kontextust alkotó tényezőkkel). A koherencia kényszere az újabb felfogásban (lásd Kövecses 2015) kicsit másképpen fogalmazható meg. Mivel az univerzális testi tapasztalatok is a kontextus részei, az univerzális konceptualizációt elősegítő testi tapasztalatok mint kontextus kerülhetnek konfliktusba a kontextus más, specifikusságot elősegítő és létrehozó tényezőivel.

A kognitív nyelvészet „alternatív (metaforikus) konceptualizáció” gondolata és az alternatív (metaforikus) fogalmi rendszerek elképzelése összeegyeztethetőnek látszik számos, a jelentés természetére vonatkozó posztmodern elképzeléssel. A legnyilvánvalóbb közülük az, hogy a világ megértésében megtalálható alternativitás kognitív nyelvészeti gondolata hasonlóságot mutat a posztmodern, posztstrukturalista, társadalmi-konstrukcionista és relativista elképzeléssel. A posztmodern gondolkodásmód azon változatára gondolok, amely a jelentések társadalmi konstrukcióját hangsúlyozza. Ezen elképzelés szerint, ha a jelentések társadalmi konstrukciók, akkor a kultúra, a történelem, az ideológiai meggyőződés stb. függvényében változnak. Egyszerűen teljességgel kontextusfüggők (Kövecses 2015).

Ez a totális kontextusfüggőség azonban ellentmond a testesültség mindkét, alább tárgyalt kognitív nyelvészeti felfogásának. Az egyikben a testesültség elve meglehetősen mechanikus felfogásban jelenik meg. Az ilyen elgondolások szerint, ha egy bizonyos

metaforikus céltartomány valamilyen fizikai tapasztalathoz kötődik, korrelációs viszonyban van vele, akkor a fizikai tapasztalat mechanikusan és automatikusan meghatározza, hogy mely forrástartományt használjuk a céltartomány konceptualizálására. Ez a felfogás leginkább Lakoff és Johnson elsődleges metaforákra épülő elméletére jellemző (lásd Lakoff és Johnson 1999).

Több kutató is rámutatott azonban arra, hogy a kognitív nyelvészet testesültséggel kapcsolatos nézetei bizonyos ellentmondásokhoz vezethetnek az elméleten belül (Alverson 1994; Rakova 2002). Így elsősorban problémához vezethet, hogy a testesültség elmélete egyszerre kíván számot adni a jelentés univerzalitásáról és kultúraspecifikusságáról. Rakova azt emeli ki, hogy egy olyan elmélet, amely a képi sémák és általában a legalapvetőbb emberi fizikai tapasztalatok univerzalitására épül, nem lehet egyúttal az emberi tudás kultúrafüggőségének az elmélete is, legfőképpen akkor nem, ha a testesültséget naturalisztikus és mechanikus módon fogjuk fel.

Kétségtelen, hogy legtöbb példájuk (mint a *tartály* képi séma) alapján úgy tűnhet, hogy Lakoff és Johnson a képi sémákat – és a testesültséget általában – olyan univerzális tapasztalatoknak tekinti, amelyek „természetes módon” teszik számunkra a dolgokat (beleértve a nyelvet is) értelmezhetővé, vagyis oly módon, hogy a testesültség univerzalitása mechanikusan univerzális jelentésekhez vezet.

Véleményem szerint a testesültségnek ezen lehetséges felfogásán sokat tudunk árnyalni, és ezáltal elkerülhetjük a fenti kritikát, ha a testesültséget nem homogén, mindenki számára azonos tényezőnek látjuk. Ezt az a gondolat teszi lehetővé, hogy a testesültségnek egyidejűleg *több összetevője van*, amelyek közül a különböző kultúrák (és feltehetőleg ezen belül a különböző egyének is) bármelyikre hangsúlyt helyezhetnek, és bármelyiket felhasználhatják. Ezt a jelenséget „változó tapasztalati fókusz” nevezem (Kövecses 2005b). Vegyük például azt a fajta testesültséget, amely értelmezhetővé teszi a düh érzelmével kapcsolatos fogalmainkat a különböző nyelvekben és kultúrákban.

Fiziológiai kutatások szerint a düh mint érzelem számos fiziológiai reakcióval jár együtt. Ilyenek például a bőr hőmérsékletének emelkedése, a légzés gyorsulása, a vérnyomás növekedése, a szívverés erősödése stb. (Ekman, Levenson és Friesen 1983). Ezek univerzálisan érvényes fiziológiai reakciók, amelyek az emberi test felépítéséből adódnak, és megmagyarázzák, hogy miért találunk számos, egymástól független nyelvben és kultúrában hasonló generikus szintű fogalmi metaforát (lásd Kövecses 2005b).

Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy a különböző nyelvek nem egyformán veszik figyelembe a dühvel kapcsolatos fiziológiai reakciókat. Míg például az angolban és a magyarban a testhőmérséklet és a vérnyomás emelkedésére azonos hangsúly esik, addig a kínaiiban jóval erőteljesebb a *nyomás* komponensének jelenléte (Yu 1998). Sőt, mint Rosaldo (1980) munkásságából megtudjuk, az új-guineai Ilongot törzs tagjai közt a düh állapotának fő ismérve egy differenciálatlan, általános „izgalmi” állapot (*arousal*). Vagyis a különböző nyelvek-kultúrák, kihasználva a változó tapasztalati fókuszból adódó lehetőségeket, a dühvel kapcsolatos testesültség más és más összetevőit, illetve szintjeit tehetik dühfogalmuk alapjává, és ezáltal juthatnak részint univerzális, részint kultúraspecifikus fogalmakhoz, fogalmi metaforákhoz.

A tapasztalati fókusz egy nyelv (fogalmi rendszer) története során is változhat. Gevaert (2001, 2005) nagy részletességgel tanulmányozta a düh hő/forróság metafora történeti fejlődését az angol nyelvben. Különböző történeti korpuszok alapján megállapította, hogy 850 előtt a forrósággal kapcsolatos szavak a düh leírásának csak 1,59%-ában voltak jelen, majd 850 és 950 között ez jelentősen megnőtt (12,18%). 950 és 1050 között az arány 6,22%-ra, 1200-ig 1,71%-ra, aztán 1300-ig 1,34%-ra csökkent. 1300 után újra emelkedni kezdett, 1400 után pedig meghatározóvá vált a dühről szóló szövegekben. Ezek a számok világosan jelzik, hogy a düh fogalmának a forrósághoz kapcsolódó konceptualizálása nem állandó, és nem volt mindig jelen az angol nyelvben. Vajon minek tulajdonítható ez a történeti ingadozás? Az biztos, hogy az ember dühvel kapcsolatos fiziológiája nem változik százévenként. Sokkal valószínűbb, hogy az univerzális fiziológia a metaforikus konceptualizációnak csak a *lehetséges* alapját adja meg, és nem szabja meg automatikusan és mechanikusan azt, hogy milyen konkrét metaforák kapcsolódnak majd a düh fogalmához. A forróság 850 és 950 között lényeges elemét adta a düh fogalmának, majd hosszú időre eltűnt, és csak 1400 körül kezdett el ismét kulcsszerepet játszani – valószínűleg abból adódóan, hogy az érzelmek humorális elmélete ebben az időben Európában dominánssá vált (lásd Geeraerts és Grondelaers 1995). Ugyanez az ingadozás figyelhető meg a „duzzadás” fiziológiai komponensének használatában, amely nyilvánvalóan a „nyomás” fiziológiai komponenséhez kapcsolódik a düh konceptualizálásában. A „nyomás” a düh fogalmának lényegi részét tette ki kb. 1300-ig, majd valamennyire visszaszorult, hogy aztán a hővel/forrósággal együtt a tartályban lévő forró folyadék metaforájában századokkal később még erősebben jelenjen meg.

Ennek a folyamatnak a végeredménye a *düh forró tartályban lévő folyadék* metafora, melyet az angolban és a magyarban is megtalálunk (lásd Lakoff és Kövecses 1987). Gevaert jogosan azt a kérdést veti fel, hogy ennek fényében a Lakoff–Johnson-féle testesültségfelfogás fenntartható-e, hiszen azt nem feltételezhetjük, hogy a dühvel kapcsolatos fiziológiai reakcióink évszázadról évszázadra változnak.

A változó tapasztalati fókusz jelensége segítségünkre lehet ezen kritikai észrevétel megválaszolásában (Kövecses 2005b). A dühvel kapcsolatos testesültség, mint láttuk, komplex, és több összetevőből áll. Ezek közül különböző kulturális hatásokra koronként eltérő komponensek kerülhetnek figyelmünk középpontjába, amelyek metaforáinkon keresztül fogalmaink meghatározó összetevőivé válhatnak. Tehát a gevaerti kritika csak akkor lenne igaz, ha a testesültséget mint homogén és az emberi konceptualizáció számára nem változó, mechanikusan adódó tényezőt vennénk figyelembe. A testesültségnek a változó tapasztalati fókusz szerinti felfogása viszont egyértelmű magyarázatot nyújt a felvetett problémára.

Általánosságban kijelenthetjük, hogy a valamely céltartományhoz tartozó potenciális univerzális tapasztalati alap számos különböző komponensből, összetevőből állhat. Különböző korokban a létrejövő fogalmi metaforák alapjául szolgálhat egyszer az egyik összetevő, máskor pedig valamelyik másik. A választás a konceptualizálás folyamatát körülvevő kulturális közeg számos tényezőjétől függ. Az is előfordulhat, hogy az egyik kultúrában egy fogalmi metafora az egyik összetevőre épül, míg egy másik kultúrában valamely másikkra.

Összegzés

A képi sémák sematikus, absztrakt struktúrák, amelyek alapvető testi tapasztalatainkra épülnek. Kiszámú elemből tevődnek össze, és rendkívül egyszerű struktúrával rendelkeznek, melyek alapvető logikai elveket hordoznak, és tesznek könnyen érthetővé.

A testi tapasztalatainkra épülő képi sémák rendkívül fontos szerepet töltenek be világunk fogalmi „birtokbavételében”, vagyis abban, hogy a világot értelmezhetőnek lássuk, és értelmezni tudjuk. A saját testünk fizikai tapasztalatai messzemenően hozzájárulnak ahhoz, hogy a környező világot ismertnek vagy megismerhetőnek és alakíthatóan érezzük.

A képi sémák segítségével nemcsak a minket körülvevő konkrét tárgyakat és eseményeket látjuk értelmezhetőnek, hanem azokat a perceptuálisan megtapasztalhatatlan, absztrakt entitásokat és eseményeket is, amelyek köré érzelmi, kulturális, szociális stb. valóságunk jelentős része szerveződik. Ezen absztrakt entítások és események értelmezése és kialakítása elképzelhetetlen azok nélkül a képi sémák nélkül, amelyeket fogalmi metaforákban használunk fel. Erre példaként a dolgozatban az érzelmek és az erkölcs fogalmainak rövid elemzését találjuk. Láttuk azt is, hogy a képi sémák abban is közreműködnek, hogy „saját magunkon keresztül” értsük meg önmagunkat. Fogalmi rendszerünk felépítéséről alkotott naiv elképzeléseink szintén alapvető testi tapasztalatainkra épülnek.

Mivel az emberi test és alapvető tapasztalatai (*tartály, erő, vertikálitás, kapcsolat*) bizonyos mértékben (de nem teljesen) univerzálisak, bizonyos mértékig az emberek által alkotott fogalmak és fogalmi rendszerek is univerzálisak. A nagyobb (vagy teljes) mértékű fogalmi univerzalitás hiánya annak köszönhető, hogy a különböző kultúrák (vagy akár a különböző egyének) ugyanazt a tárgyat vagy eseményt különböző képi sémák segítségével ragadhatják meg. Ez érvényes perceptuálisan nem megtapasztalható világunkra is. Nem minden kultúra használja ugyanazokat a képi sémákat és fogalmi metaforákat ugyanannak az absztrakt entitásnak vagy eseménynek a konceptualizálására. Mint láttuk, még ugyanazon nyelv (kultúra) történeti fejlődése során sem ugyanazokkal a metaforákkal értelmezzük egy-egy fogalmat.

Lakoff és Johnson testesültség (*embodiment*) elméletének jelentős következményei vannak a filozófia és a kognitív tudomány számára. Az elmélet, a jelen dolgozatban is röviden említett módosításokkal, messzemenően alkalmas a nyelvi-fogalmi univerzalitás és nyelv-/kultúraspecifikusság kérdésének (újra)vizsgálatára. Jelenleg folyó kutatásunkban arra keressük a választ, hogy a düh fogalmát hogyan konceptualizálják több mint 30 nyelvben/kultúrában (Kövecses és Benczes, előkészületben). A válasz remélhetőleg pontosítja majd ismereteinket a metaforikus képi sémák és általában a testesültség szerepéről a világ fogalmi megragadásában.

Hivatkozott irodalom

- Alverson, Hoyt (1994): *Semantics and Experience. Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi, and Sesotho*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ekman, Paul, Robert W. Levenson és Wallace V. Friesen (1983): Autonomic Nervous System Activity Distinguishes among Emotions. *Science* 221(4616): 1208–1210. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.6612338>

- Geeraerts, Derk és Stefan Grondelaers (1995): Looking Back at Anger: Cultural Traditions and Metaphorical Patterns. In *Language and the Cognitive Construal of the World*. John R. Taylor és Robert E. MacLaury (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 153–180.
- Gevaert, Caroline (2001): Anger in Old and Middle English: a “Hot” Topic? *Belgian Essays on Language and Literature*. Liège: University of Liège, 89–101.
- Gevaert, Caroline (2005): The ANGER IS HEAT Question: Detecting Cultural Influence on the Conceptualization of Anger Through Diachronic Corpus Analysis. In *Perspectives on Variation: Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Nicole Delbecque, Johan van der Auwera és Dirk Geeraerts (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 195–208.
- Grady Joseph (1997a): *Foundations of Meaning: Primary Metaphors and Primary Scenes*. Doktori disszertáció. Berkeley: University of California.
- Grady Joseph (1997b): „Theories are Buildings” Revisited. *Cognitive Linguistics* 8: 267–290.
- Hernád István (1993 [1992]): A szimbólum-lehorgonyzás problémája. Fordította Vinkler Zsuzsanna. *Magyar Pszichológiai Szemle* 32–33(5–6): 365–383.
- Johnson, Mark (1987): *The Body in the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kövecses Zoltán (1988): *The Language of Love*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Kövecses Zoltán (2000): *Metaphor and Emotion*. New York és Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán (2005a): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán (2005b): *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. New York és Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán (2006): *Language, Mind, and Culture. A Practical Introduction*. New York és Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán (2010 [2002]): *Metaphor. A Practical Introduction*. Első és második kiadás. New York és Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán (2015): *Where Metaphors Come From*. New York és Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán és Benczes Réka (előkészületben): *Metaphors of Anger in the World’s Languages*. Berlin: Gruyter.
- Kövecses Zoltán és Benczes Réka (2010): *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In *Metaphor and Thought*. Ortony, Andrew (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 202–251.
- Lakoff, George (1996): *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George és Kövecses Zoltán (1987): The Cognitive Model of Anger Inherent in American English. In *Cultural Models in Language and Thought*. Dorothy Holland és Naomi Quinn (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 195–221.
- Lakoff, George és Mark Johnson (1980): *Metaphors We Live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George és Mark Johnson (1999): *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Rakova, Marina (2002): The Philosophy of Embodied Realism: A High Price to Pay? *Cognitive Linguistics* 13(3): 215–244. DOI: <https://doi.org/10.1515/cogl.2002.015>
- Rosaldo, Michelle Z. (1980): *Knowledge and Passion. Ilongot Notions of Self and Social Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard (1988): Force Dynamics in Language and Cognition. *Cognitive Science* 12(1): 49–100. DOI: https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2
- Yu, Ning (1998): *The Contemporary Theory of Metaphor. A Perspective from Chinese*. Amsterdam: John Benjamin.

Kövecses Zoltán

Nyelvész, professor emeritus, ELTE Angol-Amerikai Intézet (Budapest)

